

УДК 904(477.8) ”653”:911.37:27-5

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЧАТКІВ ЦЕРКВИ НА ЗАХОДІ РУСІ*

Радослав ЛІВОХ

*Археологічний музей у Кракові,
вул. Сенатська, 3, Краків, 31–002, Польща,
e-mail: liwoch@ma.krakow.pl*

У Західній Україні, на південь від села Підгірці, знаходиться ранньосередньовічний Пліснеський поселенський комплекс (городище, селища і могильники). У 1882 році краківський археолог Т. Земенцький розкопав там два кургани (“великі могили-близнюки № 1 та № 2”) з великою кількістю поховального інвентарю. Вважається, що це були поховання членів князівської дружини. Вони датовані близько 1000 року, коли західна частина сучасної України була включена до складу Київської Русі.

В устах похованих знайдені невеликі шматки золота, які є особливо цікавим елементом поховального обряду. Їх, очевидно, треба інтерпретувати як “обол мертвих”. Важливішими знахідками є натільні хрести, що, безсумнівно, вказують на віру їхніх власників в Ісуса Христа. Вони ілюструють той факт, що дружинники князя перейшли від слов’янського чи скандинавського політеїзму до монотеїстичного християнства в його візантійській версії, яку запровадив київський князь Володимир у 988 році.

Ці релігійні предмети є свідченням присутності християнства в західній частині Київської Русі, яке не викликає принципових хронологічно-інтерпретаційних сумнівів. І хоча поховані не належали до духовенства, тим не менше вони були представниками нової офіційної релігії серед язичницького слов’янського населення, навернення якого тільки починалося.

Ключові слова: раннє середньовіччя, Київська Русь, Пліснесько, давньоруська культура, східне християнство, кургани, хрести, “обол мертвих”.

У 1882 р. Т. Земенцький із Кракова провів археологічне дослідження двох курганів, розташованих на території літописного Пліснеська¹, які він назвав “великими могилами-близнюками № 1 і 2” (далі: ВМБ 1 і ВМБ 2; вкл.: рис. III). Виявлені матеріали дослідник опублікував у вигляді короткої замітки [Ziemięcki, 1883, s. 43–48], оскільки мав намір, – так і не реалізований, –

* Переклад із польської мови Ярослава Погоральського.

¹ Тепер на території с. Підгірці Бродівського району Львівської області (Україна).

опрацювати їх пізніше повністю². Сьогодні знахідки із цих курганів зберігаються у фондах Археологічного музею у Кракові (інв. № МАК/3744). Особливо важливим є те, що серед них наявні предмети, які можна пов'язувати з початками християнства на Русі.

Першою була досліджена ВМБ 1 – курган, висотою близько 2 м і діаметром близько 16 м. У ньому виявлені залишки дерев'яної конструкції (поховальної камери?). На глибині близько 2,75 м від вершини насипу лежали два кістяки у випростаному положенні горілиць, орієнтовані головами на захід (вкл.: рис. IV). Поховальний інвентар був багатим і різнотипним (вкл.: рис. VI). Із похованням чоловіка пов'язані: залізний рейнський меч типу V, за Я. Петерсеном, бронзовий балтійський наконечник піхов меча типу IIIc, за В. Казакевічюсом, два срібні угорські окуття пояса, залізний чекан типу I, за А. Кірпічниковим, срібний (можливо, скандинавський) браслет, золотий і два срібні персні, а також інші предмети; з жіночим похованням зокрема: три срібні персні (один – із малиноподібним щитком), срібні есоподібні скроневі кільця, візантійські та близькосхідні намистини зі скла і напівдорогоцінних каменів. Привертають увагу дві золоті бляшки, знайдені в устах померлих, а також два срібні хрестики (вкл.: рис. IV, VII). Останні належать до так званого скандинавського типу, але точніше буде віднести їх до варіанту B.1 типу 1.4.3, за Й. Штекером. Вони були відлиті в одній формі, найпевніше на території Русі, де такі девоціоналії виготовляли під візантійським впливом. Ймовірно, що вони були баптизмальною пам'яткою, можливо навіть свідченням одночасного хрещення подружжя, хоча також мали й естетичну цінність. Їх можна датувати кінцем X ст. або першими десятиліттями XI ст. Такою є й хронологія всього комплексу ВМБ 1 [Liwoch, 2009, s. 363–365].

Другою була досліджена ВМБ 2 – курган, діаметром близько 16 м, із помітними слідами давнішого розкопування. На глибині 2 м від його вершини, безпосередньо під насипом із прошарком вугілля (рештки дерев'яної конструкції?), лежав скелет, орієнтований головою на південний захід (вкл.: рис. V). Поховальний інвентар (вкл.: рис. VIII) померлого становили: залізний чекан типу I, за А. Кірпічниковим, залізний серп, два золоті персні та інші речі, а також цікаві девоціоналії – бронзовий енколпійон і срібний хрестик, а в устах похованого – золотий дротик (вкл.: рис. IX). Очевидно, хрест-релікварій є виробом болгарського походження, виконаним у візантійському стилі, з рельєфними зображеннями Розп'яття і Богородиці Оранти (вкл.: рис. V, XI). Він не має прямих аналогій у Київській Русі, з якої відомі рельєфні вироби, але з багатшою іконографією [див.: Корзухина, Пескова, 2003]. Подібні зразки

² Матеріали з ВМБ 1 і ВМБ 2 автор ширше вже презентував у кількох попередніх статтях. Див.: Liwoch, 2007, s. 369–377; 2009; там літ.; Liwoch (у друці).

виявлені на просторах від Угорщини до Греції. Підгорецький енкалпійон можна датувати XI ст., можливо кінцем X ст. [Pitarakis, 2006, s. 231–233; Liwoch, 2009, s. 368–369, там літ.]. Підвіска зі срібла у вигляді хреста святого Петра проста за формою і виготовлена не дуже старанно (вкл.: рис. V, X). Це прекрасно підтверджує спостереження А.-С. Греслунд, що хрестики виконували недбало і на низькому технологічному рівні, що було б незрозумілим, якби вони були тільки прикрасами [Staecker, 1999, s. 20]. Тому більш обґрунтованим є припущення, що підгорецька знахідка – це пам'ятка хрещення її власника. Хрестик-підвіска належить до варіанту А типу 1.1.2, за Й. Штекером, датованого X – першою половиною XI ст. Тому ВМБ 2 треба датувати першою половиною XI ст. [Liwoch, 2009, s. 369], або, що менш правдоподібно, кінцем попереднього століття.

В устах похованих із ВМБ були дрібні золоті предмети, які можна інтерпретувати як “оболи мертвих”. Їхнє справжнє значення досі не з'ясоване, адже жодне з припущень – оплата померлим переправи у потойбіччя (“обол Харона”), гроші на посмертні закупівлі (елімінація поховальних дарів) або ж забезпечення (шляхом викупу) від повернення мерця до світу живих, – не видається цілком достовірним. Звичай покладення монет померлим культивували (а подекуди існує й досі) у різних частинах світу, однак до підгорецьких знахідок віднайти аналогії досить важко [Liwoch, 2009, s. 370, там літ.]. У згаданих похованнях О. Моця [1990, с. 106] вбачає вплив великоморавської традиції, оскільки саме там у могилах відзначені золоті “оболи мертвих” – бляшки і візантійський солід імператора Михайла III [Poulík, 1975, s. 86, tab. 6, 51]. Більш обґрунтованою є інтерпретація дрібних золотих предметів з уст похованих у Підгірцях і знахідок з Великої Моравії як локальних, не пов'язаних між собою, проявів наведеного звичаю. Срібні монети (чи їхні фрагменти), які зазвичай клали у поховання, було замінено золотими бляшками і дротиком, які треба визнати відповідниками візантійських золотих грошей, що були в обігу як на південь від Карпат, так і в Південній Русі. Можна зауважити, що звичай “обола мертвих” притаманний для слов'ян, скандинавів та угорців у період їхньої християнізації на рубежі I/II тисячоліть н. е., хоча він і не був пов'язаний з вимогами нової релігії.

Однак важливішими від феномену підгорецьких “оболів мертвих” є складені разом із померлими в обох курганах предмети християнського культу, які безсумнівно демонструють віру в Ісуса Христа. Найімовірніше, їхні власники належали до еліти Київської Русі і були представниками князя Володимира Великого (980–1015). Вони осіли у стратегічно важливому місці біля витоків Західного Бугу, Стиру і Серету (басейни Вісли, Прип'яті і Дністра), контролюючи територію, незадовго до того (981 р.?) долучену до складу Київської держави. Можна припустити, що це діялося вже після прийняття

християнства Володимиром (988 р.). Враховуючи принцип, що бог правителя має бути богом цілої спільноти, цей володар мав би позбавити своїх підданих можливості вибору віровизнання – важливого елементу суспільного життя. Безперечно, князь-хреститель міг очікувати опору частини суспільства, однак запроваджене ним монотеїстичне християнство у візантійському варіанті, якнайкраще підходило на роль союзника будівничого держави³. Першою новою релігією мусила (а можливо й прагнула) прийняти княжа дружина. Так дійсно і сталося, прикладом чого є поховані у ВМБ в Пліснеську, хоча світоглядні зміни і засвоєння християнської есхатології відбувалися поволі. Важливо, що християнами ставали внаслідок незворотного обряду хрещення, ознаками якого, як згадувалося, є хрести з обох поховань. Вони також є найдавнішим свідченням присутності християн на заході сучасної України, яке не викликає принципових хронологічно-інтерпретаційних сумнівів. Власники хрестиків найпевніше прибули з-над Дніпра як посланці київського князя, завдяки владі якого східна Церква розгортала місіонерську діяльність⁴. При цьому зв'язок похованих у пліснеських курганах із державним культом не заперечує і їхнього особистого християнського переконання, яке особливо помітне (хоча може це тільки демонстративність) у ВМБ 2. Померлі, хоч і не належали до духовних осіб, все ж були представниками нової офіційної релігії серед слов'янської людності, навернення якої тільки-но починалося. Тому видається, що їхня присутність у Пліснеську може бути визнана початком Церкви⁵ у західній частині Київської Русі.

³ Таку роль не могло відіграти язичництво, доказом чого є невдала спроба запровадження генотеїзму.

⁴ Безсумнівно, що християнізація Русі була найбільшим досягненням київського князя Володимира Великого.

⁵ Створення церковної організації на заході Русі значною мірою залежало від політичної ситуації і тут ми не будемо детально зупинятися на висвітленні цієї проблеми. Однак зазначимо, що галицьку єпархію було засновано близько середини XII ст., галицькі єпископи згадані близько 1153 р. (Олексій), 1156 (інтронізація) і 1165 рр. (Косма), 1235 і 1241 рр. (Артемій). Згадуються також перемишльські єпископи – Антоній, якого було переведено з новгородської архієпархії у 1220 р., куди він і повернувся у 1225/1226 р., а також невідомий на ім'я владика перемишльський із літописного повідомлення 1241 р. [Osadczy, 2001, с. 297–300]. Давніше походження має єпископська кафедра у Володимирі-Волинському, але її засновником найімовірніше був не Володимир Великий (сумнівною є згадка у пізнішому “Літописі Никона” про єпископа Стефана), а постала вона близько 1078–1088 рр. або ж близько 1090 р. [Власто, 2004, с. 311, 448]. Очевидно, були також представники духовенства нижчого рангу, як наприклад, згаданий на рубежі XI/XII ст. перемишльський піп Василь, повірник і, можливо, сповідник князя Василька Ростиславича [Powieść minionych lat, 1999, s. L-LI, 202].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Власто А. П.* Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. – К., 2004.
2. *Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003.
3. *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К., 1990.
4. *Liwoch R.* Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 367–378, фото 28–31.
5. *Liwoch R.* Wielka mogiła bliźniacza w Podhorcach // Spotkania Bytomskie. Vol. 6: Stare i nowe w średniowieczu. Pomiedzy innowacją a tradycją / red. S. Moździoch. – Wrocław, 2009. – S. 357–377.
6. *Liwoch R.* On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus' Plisnesk // Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence / red. M. Salamon i in. Vol. 1. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas. – Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa [в друці].
7. *Lovag Zs. S.* Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum // Folia Archaeologica. – 1971. – N 22. – S. 143–164.
8. *Osadczy O.* Powstawanie pierwszych biskupstw na Rusi Halickiej // Dzieje Podkarpacia. V: Początki chrześcijaństwa w Małopolsce / red. J. Gancarski. – Krosno, 2001. – S. 293–300.
9. *Pitarakis B.* Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze // Bibliothèque des Cahiers archéologiques. – Paris, 2006. – N 16.
10. *Poulik J.* Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. – Praha, 1975.
11. *Powieść minionych lat /* przełożył i opracował F. Sielicki. – Wrocław, 1999.
12. *Staecker J.* Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden // Lund Studies in Medieval Archaeology. – Stockholm, 1999. – N 23.
13. *Stęczyński M. B.* Okolice Galicyi. – Lwów, 1847 (reprint: Kraków, 1990 + dodatek).
14. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec w roku 1882 dokonanej przez T. Ziemięckiego // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – 1883. – N 7. – S. 41–50.

Стаття: надійшла до редакції 08.10.2012
прийнята до друку 10.11.2012

**CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE BEGINNING
OF ORTHODOX CHURCH IN WESTERN RUS'**

Radosław LIWOCH

*Archaeological Museum in Cracow,
3, Senacka str., Cracow, 31-002, Poland,
e-mail: liwoch@ma.krakow.pl*

In western Ukraine, which was once a part of Kievan Rus', to the south of the village of Pidgirci, there is the early medieval Plisnes'k settlement complex (a hillfort, settlements and burial grounds). In 1882, the Cracow archaeologist T. Ziemięcki excavated two graves with abundant grave-goods covered by burial mounds (great twin-barrows no. 1 and no. 2). The burials seem to be those of members of the princely retinue (*druzhyna*) around 1000, at the time when the western part of modern Ukraine was incorporated to Kievan Rus'.

The flat pieces of gold, which are a particularly interesting element of the funerary ritual, were found in the mouths of the deceased buried in these graves. They, probably, should be interpreted as the "obolus of the dead". More important are the crosses, signifying, undoubtedly, the faith in Jesus Christ, were found in the great twin-barrows. They illustrate the fact that the prince's retinue (*druzhyna*) had accepted the change of religion from Slavic or Scandinavian polytheism to monotheistic Christianity in its Byzantine version, which was imposed by prince Volodymyr of Kyiv in 988.

These devotional objects furnish the earliest evidence of the presence of Christianity in the western part of Kievan Rus' which does not arouse fundamental doubts about its chronology and interpretation. The deceased were not members of the clergy but, nevertheless, representatives of the new official religion in a pagan Slavic population, whose conversion had barely begun.

Keywords: Early Middle Ages, Kievan Rus', Plisnesk, Old Ruthenian culture, Orthodox Christianity, burial mounds, crosses, obolus of the dead.

К ПРОБЛЕМЕ НАЧАЛА ЦЕРКВИ НА ЗАПАДЕ РУСИ

Радослав ЛИВОХ

*Археологический музей в Кракове,
ул. Сенатская, 3, Краков, 31-002, Польша,
e-mail: liwoch@ma.krakow.pl*

На Западной Украине, на юг от села Подгорцы, находится раннесредневековый Плеснеский поселенческий комплекс (городище, селища и могильники). В 1882 году краковский археолог Т. Земенцкий раскопал там два кургана ("большие могилы-близнецы № 1 и № 2") с богатым погребальным инвентарем. Считается, что это были погребения членов княжеской дружины. Они датируются около 1000 года, когда западная часть современной Украины была включена в состав Киевской Руси.

Во ртах погребенных найдены небольшие кусочки золота, которые есть особенно интересным элементом погребального обряда. Их, очевидно, надо интерпретировать как

“обола мертвых”. Важнейшими находками есть нательные кресты, которые, без сомнения, указывают на веру их владельцев в Иисуса Христа. Они иллюстрируют тот факт, что дружинники князя перешли от славянского или скандинавского политеизма к монотеистическому христианству в его византийской версии, которую ввел киевский князь Владимир в 988 году.

Эти религиозные символы – свидетельство присутствия христианства в западной части Киевской Руси, которое не вызывает принципиальных хронологических и интерпретационных сомнений. И хотя погребенные не принадлежали к духовенству, все же они были представителями новой официальной религии среди языческого славянского населения, христианизация которого только начиналась.

Ключевые слова: раннее средневековье, Киевская Русь, Плеснек, древнерусская культура, восточное христианство, курганы, кресты, “обол мертвых”.